

З історії релігії та церкви

В. А. ВОЙНАЛОВИЧ (Київ)

ДУХОВНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х — ПЕРША ПОЛОВИНА
60-х рр. XX ст.)*

2. Православні семінарії в період десталінізації

Переважає більшість дослідників проблем державно-церковних відносин кінця 50-х — початку 60-х років визначає як період останніх спроб керівництва СРСР радикально і в найкоротші терміни вирішити релігійну проблему в країні. Часи хрущовської “відлиги” були позначені загальною акцією поборювання релігії і Церкви, здійснюваної атеїстичним режимом.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 2.

Істотні зміни державної релігійної політики у порівнянні з першим повоєнним десятиліттям зумовлювалися комплексом причин. Партійна і державна еліта, вірячи в життєздатність і невичерпні потенції комуністичної ідеології, очищеної від нашарувань сталінізму, знаходилася в полоні ілюзорних уяв про можливості побудови в СРСР у найближчому майбутньому комуністичного суспільства. Подібні сподівання не полишали значну частину населення країни, у тому числі і багатьох представників демократично налаштованої інтелігенції. Новий напрям релігійної політики, набираючи дедалі чіткіших обрисів, був остаточно стверджений ХХІІ з'їздом КПРС (1961 р.), на якому з "культу особи", окрім усього іншого, пов'язувалось і відродження релігії в СРСР, а повернення до лєнінських норм і принципів взаємовідносин держави й церкви визнавалось основоположним і невідкладним завданням. Проголошення ж курсу на будівництво комунізму автоматично позбавляло права християнської ідеології, як духовної опозиції, на своє існування в умовах комуністичної формації.

З другої половини 50-х років у практику роботи інституту уповноважених, партійних і радянських органів, громадських організацій почала активно впроваджуватися система стримуючих заходів, спрямованих на скорочення кількості вступаючих до семінарій і тих, які в них навчалися. Досить зазначити, що серед обов'язкових документів, необхідних для допуску до вступних іспитів, були довідки органів влади за місцем проживання та роботи. У зв'язку з частими відмовами у наданні таких довідок, вступаючі змушені були вдаватися до приховування відомостей, подробиць необхідних паперів, що каралось у відповідності з чинним законодавством. Так, вироком народного суду Подільського району м. Києва від 31 січня 1956 р. за самовільне залишення роботи влітку 1955 р. у зв'язку з вступом до семінарії було засуджено до трьох місяців виправно-трудоу робіт слухача І-го класу Київської духовної семінарії І. Сукретного⁴⁰.

З 1958 р. час подачі заяв абітурієнтами обмежувався 1 серпня. За місяць, що залишався до вступних іспитів, обласний уповноважений мав сформулювати списки, які містили б детальну інформацію про абітурієнта: прізвище, ім'я, по батькові, рік, місяць та місце народження, національність, соціальне походження, освіта (обов'язково вказувалася школа, де навчався), місце роботи, посада й адреса місця проживання. Такі списки подавалися не лише відповідальним працівникам РСРПЦ, але й направлялись у відділи агітації та пропаганди обласних комітетів партії, іншим зацікавленим відомствам і установам. З юнаками, які подали прохання про вступ на навчання зустрічалися місцеві уповноважені, партійні і комсомольські діячі, працівники спецслужб, військкоматів і в різний спосіб утримували їх від вступу.

У справжнє полювання переросли подібні акції щодо колишніх членів партії та комсомолу, студентів і випускників вищих навчальних закладів, військовослужбовців, учителів. Лише в Київську духовну семінарію в середині 50-х років із заявами про вступ зверталися колишні члени ВЛКСМ В. Демчук та М. Панухтін із с. Можарів Овруцького р-ну Житомирської області, О. Левчук (Володимир-Волинський р-н Волинської обл.), В. Рушак (Закарпатська обл.), В. Решетняк, син службовця з м. Кіровограда, який в атестаті про закінчення середньої школи мав лише відмінні і добрі оцінки.

Серед бажаючих вступити до семінарії були і студент ІV курсу Дрогобицького педагогічного інституту Б. Попадинець, лейтенант Радянської армії з м. Тернополя Р. Мороко, колгоспник із с. Неверове Рівненської області О. Андрощук, які повернулися з ув'язнення у 1954—1955 рр.

З проханням зарахувати до закладу зверталися також офіцери запасу, наприклад, С. Яремко із с. Хлипли Львівської області та І. Мачучин з м. Шатськ Рязанської області, вчителі В. Касараба (с. Лисково Львівської обл.), М. Гирін з м. Львова, Е. Зубок (с. Бистриця Мукачівського р-ну Закарпатської обл.), П. Галей та Д. Гарбусь із с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської області.

Особливих проблем у відмові їм у вступі не виникало, оскільки, як зазначав уповноважений РСРПЦ по Україні Г. Пінчук, “відносини, що склалися у нас з духовенством, зокрема з адміністрацією Київської духовної семінарії, дозволяють нам робити відводи багатьом особам, що поступають до семінарії”⁴¹.

Неабиякий тиск здійснювався і на парафіяльних священиків, які давали рекомендації до вступу. З 1958 р. обов’язковим стало прохання самого правлячого єпископа. “За таких обставин, — визначав Г. Пінчук у відповідній записці до РСРПЦ, — кожний уповноважений Ради буде знати завчасно, які кандидатури намічені до семінарії і хто їх готує. Як наслідок, уповноважений Ради завчасно зможе інформувати про це відповідні організації для вжиття заходів по упередженню залучення молоді в духовні навчальні заклади”. Зважаючи на те, що єпископи будуть більш обачними у наданні рекомендацій, ніж настоятелі церков, Г. Пінчук прогнозував істотне зменшення кількості абітурієнтів до ДНЗ у 1958/59 н. р.⁴²

Система відповідних профілактичних заходів активно застосовувалася і щодо слухачів духовних семінарій, що призводило до значного їх відсіву з навчальних закладів. Лише за чотири роки (1951—1954 рр.) з різних обставин із семінарій вибуло 199 студентів. У 1954/55 н. р. їх відрховано 106 чол., що становило 47 % від загальної кількості слухачів. На 1954 р. за десять попередніх років існування Одеської семінарії з її стін вибуло 238 студентів, з яких 61 служили священиками в парафіях. Із 132 зарахованих на 1954 р. до Київської духовної семінарії вибуло у процесі навчання 56 чол.⁴³ Причини відрхувань у протоколах педагогічних зборів семінарій наводилися найрізноманітніші: “за власним бажанням”, “за неуспішність”, “моральна нестійкість”, “негідна поведінка” тощо. Напевно, саме з подібними формулюваннями було винесено своєрідні вирoki і студентам Київської духовної семінарії Литвиненку, засудженому до 25 років за “ворожу діяльність” у 1952 р., та М. Гончаренку, за відмову співати у семінарському хорі в честь святкування річниці жовтневих подій 1917 р. (1953 р.), а також слухачеві Луцької духовної семінарії В. Вдовичу, який висловився про переслідування православної церкви в СРСР (1951 р.)⁴⁴.

Значна частина студентів по досягненню 18-річного віку змушена була залишати навчання у зв’язку з призовом на військову службу. Щоправда, РСРПЦ у жовтні 1950 р. зверталася до військового відомства про надання відстрочки всім студентам духовних академій і слухачам 4-х класів духовних семінарій⁴⁵. Проте подібна рекомендація до уваги не бралася. Більше того, Головний штаб сухопутних військ Міністерства оборони СРСР листом на ім’я командувачів військових округів від 18 вересня 1958 р. пояснював, що на слухачів духовних академій і семінарій ст. 29 Закону про загальний військовий обов’язок, а також постанова РНК СРСР від 15 вересня 1943 р. за № 996 та постанова РМ СРСР від 29 липня 1954 р. за № 1542-692 с, які надавали пільги певним категоріям осіб, не поширюється⁴⁶.

У зв’язку з тим, що серед додатково прийнятих до семінарій у процесі навчального року близько 50 % становили особи, які поверталися до них після закінчення терміну служби в армії, голова Ради В. Куроєдов зверну-

вся до начальника Головного політичного управління Радянської армії та Військово-Морського флоту О. Єпішева з листом, в якому містилася інформація про вступ до духовних шкіл осіб після завершення служби в армії та закликаних до неї зі стін семінарії. До нього додавалися списки осіб і висловлювалося прохання провести з ними необхідну роботу. У тому ж листі повідомлялося про факти хрещення дітей військовослужбовцями, списки яких були направлені командувачам відповідних військових округів ⁴⁷.

Вищепроаналізована система упереджувальних та профілактичних заходів, що реалізовувалась партійними та державними органами за участю різноманітних установ і відомств, громадських організацій істотно впливала на хід та кінцеві результати діяльності ДНЗ по підготовці кадрів православних священників і церковнослужителів. Відомо, що за період свого дванадцятилітнього існування на 1957 р. духовні навчальні заклади України підготували і випустили 300 чол., що становило лише 24,6 % від загальної кількості зарахованих до них на початок та упродовж навчальних років (Київська семінарія — 59 чол., Одеська — 119, Луцька — 122) ⁴⁸. На кінець 1953 р. у загальній кількості зареєстрованого духовенства в Україні налічувалося 112 чол., які закінчили духовні заклади у період з 1945 по 1953 рр., що становило лише 1,8 %. Серед них: з освітою духовних академій — 3 священники, духовних семінарій — 97 священників та 12 дияконів. За 1955 р. церковну службу з різних причин залишили 230 чол. Питома вага тих, які закінчили духовні семінарії серед висвячених у цьому ж році 155 священників і дияконів, становила лише 14 % ⁴⁹.

Попри згадане, РСРПЦ, підбивши підсумки діяльності ДНЗ Московської патріархії на кінець 1959 р., дійшла висновку, що духовні школи за останні 5—6 років значно активізували свою діяльність по підготовці кадрів духовенства, зміцнили організаційно і матеріально. Відзначалося значне покращення матеріально-побутових умов у семінаріях і академіях, зростання інтересу до навчання в них вихідців з робітників, службовців, комсомольців, осіб з середньою і вищою освітою. Серед ряду причин ситуації, що склалася в ДНЗ, керівництво Ради визначило “великі помилки і недоліки” в системі контролю за діяльністю церкви. “Тут необхідно відзначити, — зазначалося в довідці, — що Рада і її уповноважені робили великі помилки в тому, що в ряді випадків йшли на повіді у церковників, задовольняючи іноді їх необгрунтовані вимоги в ряді питань, що стосувалися створення і покращення матеріальної бази в духовних навчальних закладах <...>. Зараз стало найбільш зрозуміло, як мало ми робили для того, щоб усіма залежними від нас засобами не дати розвинутися тій активності духовенства, яку воно виявило на цій найбільш важливій для неї ділянці роботи, саме — підготовки молодих кадрів служителів культу” ⁵⁰.

З метою послаблення позицій церкви у даному питанні Рада вжила ряд невідкладних заходів. Серед них:

1. Обмеження термінів подачі заяв для вступу в ДНЗ 1 серпня.
2. Припинення практики прийому в семінарії осіб з вищою і середньою спеціальною освітою.
3. Припинення прийому упродовж навчального року.
4. Заборона дітям і підліткам у віці до 18 років прислужувати в церквах.
5. Заборона учням семінарій під час канікул відбувати практику шляхом участі у церковних службах.
6. Попередження патріархії зараховувати в семінарії лише тих, хто пройшов дійсну військову службу.

7. Припинення прийому в заочний сектор Ленінградських духовних шкіл.

8. Заборона Московській патріархії надавати дотації на утримання семінарій і академій ⁵¹.

Зміни у правилах прийому до ДНЗ, затверджені на засіданні Навчального комітету Синоду РПЦ 17 липня 1959 р., дали про себе знати вже при черговому наборі учнів у 1959/60 н. р. Доповідаючи РСРПЦ про результати прийому до Волинської духовної семінарії, уповноважений А. Федулов повідомляв, що всього до закладу подали заяви 71 чол. (у 1958 р. — 104), з яких вісім забрали документи “за власним бажанням”, а дев’ятьом було повернуто їх як допризовникам. З 54 чол., допущених до іспитів, 11 не з’явилися. Витримали їх 40 чол., але 7 з них не було прийнято у зв’язку з відсутністю місць у гуртожитку. Із 33 осіб, зарахованих до 1-го класу на 1 жовтня 1959 р. 7 чол. не з’явилися на заняття і найближчим часом мали бути відраховані педагогічними зборами. Пояснюючи причини свого власного успіху, А. Федулов зазначав, що саме “оперативна інформація уповноваженого Ради відповідним областям дозволила місцевим партійним органам звернути особливу увагу на осіб, що подали заяви про вступ до семінарії і провести з ними відповідну ідейно-виховну роботу” ⁵². Кількість поданих заяв у духовні семінарії України порівняно з попереднім, 1958/59 н. р., скоротилася майже в 2,5 рази. Перші класи Київської й Одеської духовних семінарій були укомплектовані лише на 20—30 %.

Подібна робота місцевих партійних і радянських органів з особами, які бажали навчатися в духовних школах, набула повсюдного характеру в наступні роки. РСРПЦ своїм листом від 27 липня 1960 р. вкотре звертала увагу уповноважених на правильність лінії у цьому питанні: “Надаючи важливого значення справі обмеження прийому в духовні навчальні заклади в 1960/61 н. р., Рада вважає необхідним ще раз нагадати Вам про це з тим, щоб Ви зробили все можливе для гранично мінімального зарахування осіб в названі заклади” ⁵³.

Як виявилось дещо пізніше, державні керманічі могли бути цілком задоволені результатами вступної кампанії 1960/61 н. р. Адже із 36 осіб, які подали заяви до Волинської духовної семінарії, 7 чол. забрали їх до початку екзаменів, 13 — не допущено до них за відсутності необхідних документів (переважно, рекомендацій єпископів). Не з’явилися на іспити 6 чол. З 10 чол., що витримали їх і були зараховані, на 15 листопада 1960 р. не з’явилися на навчання 3 чол., а 4 особи з різних причин на той час уже було відраховано. Слід зауважити, що, як і в попередні роки, абсолютну більшість абітурієнтів становила молодь від 20 до 25 років та вихідці із західних областей України (з Рівненської області — 6 заяв, Волинської — 5, Тернопільської — 6, Львівської — 9, Закарпатської — 4, Станіславської — 2 та 4 заяви з інших областей). Не краща ситуація склалась і в Одеській духовній семінарії, до 1-го класу якої було подано 50 заяв, зараховано 15 чол., а на заняття з’явилося лише 10 осіб ⁵⁴.

Саме таким чином було підготовлено ґрунт для ліквідації духовних навчальних закладів, перекриття каналу “відтворення” кадрів православного духовенства. Під тиском Ради Навчальний комітет патріархії ще 17 липня 1959 р. прийняв рішення про поступове закриття єдиного існуючого на той час заочного сектора Ленінградських духовних шкіл.

Активні підготовчі акції щодо закриття Київської духовної семінарії розпочалися ще в 1959 р. У листі до заступника голови Ради Міністрів України М. Гречухи від 27 серпня 1959 р. уповноважений РСРПЦ по Україні Г. Пінчук постійно доводив, що потреби Церкви в Україні можуть

бути цілком задоволені діяльністю двох семінарій — Волинської й Одеської. Київську духовну семінарію вважалося за можливе закрити, а її незначний контингент розподілити в семінарії Луцька й Одеси. Подібні пропозиції було направлено і в РСРПЦ. Проте, як виявилось пізніше, вони не знайшли достатньої підтримки на засіданні Ради, що відбулося 4 вересня 1959 р. На думку Г. Карпова, насамперед слід було б скоротити духовні семінарії в Ставрополі і Саратові, одну з двох духовних академій, а вже потім приступати до закриття семінарій в Україні, насамперед у Луцьку чи Одесі, але не в Києві. Нарешті, як компромісне рішення, було досягнуто домовленості, що дане питання буде поставлено в ЦК КПРС ⁵⁵.

Позиція Києва, як показав подальший хід подій, все ж таки взяла гору. Процес ліквідації семінарії невпинно наближався до логічного завершення. Як і раніше, адміністрації семінарії відмовляли в будь-яких проєктах щодо покращення матеріальної бази закладу, спорудження нових навчальних і житлових приміщень. Особливо в скрутному становищі виявилися ті слухачі (75 %), яким заборонили прописку на приватних квартирах. Згодом торговельні організації міста зняли семінарську їдальню з оптового постачання. Зазначені заходи, як констатувалося в листі уповноваженого РСРПЦ по Київській області М. Бібіка на адресу Київського міськкому КП України у грудні 1959 р., спрямовані на створення труднощів у діяльності церковників і досягали своєї мети, але вони були лише напівзаходами і діяльності семінарії у Києві не припиняють. Висловлювалася думка щодо поступової ліквідації семінарії шляхом припинення набору в 1-й клас та здійснення випусків уже набраних упродовж трьох наступних років. “Враховуючи викладене, — зазначалося у листі, — в інтересах здійснення нашої основної мети — ліквідації семінарії взагалі, варто було б тепер відмовитись від напівзаходів до неї і не загострювати стосунків з єпархіальним керівництвом та патріархією, що наполегливо рекомендує Рада у справах РПЦ. Загострення стосунків може ускладнити вирішення цього питання, а також питань, пов’язаних з діями щодо закриття монастиря і церков м. Києва у 1959 і 1960 роках” ⁵⁶.

Питання про ліквідацію семінарій у Києві, Саратові і Ставрополі обговорювалося з патріархом 4 травня 1960 р. головою Ради В. Курєдовим, який запропонував закрити ці духовні школи, вказавши на неприйнятні побутові умови в них і незначну кількість учнів. Патріарх, розглядаючи рекомендації Ради як урядові вказівки і не знайшовши в тогочасних умовах існування Церкви можливостей покращення їх становища, змушений був погодитися з пропозицією. Постановою Навчального комітету Московської патріархії від 8 червня 1960 р. було прийнято рішення про закриття Київської і Ставропольської семінарій, а дещо пізніше та ж участь спіткала і Саратовську семінарію ⁵⁷.

У найскладнішій ситуації опинилися органи влади у питанні ліквідації Волинської духовної семінарії. Як і у прикладі з Київською, і тут події розгорталися за єдиним сценарієм. Не отримавши згоди керівництва Московської патріархії на закриття семінарії у Луцьку, влада пустила в хід найпотужніші адміністративні важелі. Вже 1960 р. семінарії було відмовлено в оренді ряду навчальних і житлових приміщень. Не припинялися гоніння викладацького складу, значна частина якого вважалася відвертими послідовниками “махрового націоналіста Полікарпа (Сікорського)”, яка виховувала слухачів у дусі “негативного ставлення до радянської дійсності, релігійного фанатизму і реакційного світогляду”. Як правило, до семінарії, на думку можновладців, “линуть всілякі покидьки суспільства, серед яких є багато націоналістично настроєних осіб”. Що ж стосується ви-

пускників, то основна їх маса являла собою “політично ворожу категорію осіб”, “служителів церкви з націоналістичними поглядами, носіїв політично ворожих тенденцій, які є небезпечними для... прикордонної області, де ще повністю не ліквідований ґрунт для поширення націоналістичних поглядів і релігійного дурману”. Саме такі вбивчі аргументи на користь закриття Волинської духовної семінарії містились у листі секретаря Волинського обкому партії І. Грушецького на ім’я першого секретаря ЦК КП України М. Підгорного від 25 березня 1960 р.⁵⁸

Дещо іншої думки з цього приводу дотримувалося керівництво апарату уповноваженого РСРПЦ в Україні. У своєму листі на ім’я секретаря ЦК КП України А. Скаби від 12 травня 1960 р. Г. Пінчук пропонував перенести розгляд питання про остаточне закриття Волинської семінарії на 1961 р. “Зараз, коли позитивно вирішується питання про припинення існування Київської духовної семінарії у 1960 р., — зазначалося в ньому, — навряд чи потрібно одночасно домагатися ліквідації семінарії в Луцьку”. Разом з тим Г. Пінчук вважав за потрібне і надалі продовжувати роботу по скороченню набору слухачів до семінарії й увільнення небажаних осіб з числа викладацького складу⁵⁹.

Проте лише у 1962 р. склалися відповідні умови для повторного ініціювання справи її закриття. В результаті проведення ряду заходів із семінарії було усунено як “націоналістично налаштовані елементи” викладачів С. Васильцева, С. Грушко, Г. Римарчука. Готувалася справа до звільнення М. Сагайдаковського, М. Дикун, О. Вислоцького, І. Колобова, що “висловлювали антирадянські погляди”, а також викладача В. Негоди, “вихідця з націоналістично-куркульської сім’ї, який у період літніх канікул проводив серед молоді західних областей активну вербувальну роботу до вступу в семінарію”. Як виявилось, упродовж 1959—1962 рр. до закладу не вступив жоден волинянин, а всі особи, які там навчалися, на початок 1962 р. були мешканцями Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Львівської, Закарпатської і Чернівецької областей⁶⁰.

Враховуючи подібні обставини, Волинський обком КП України за підписом секретаря Ф. Калити направив 20 лютого 1962 р. листа на ім’я М. Підгорного, в якому, майже дослівно повторивши звинувачення на адресу семінарії, висунуті раніше І. Грушецьким і просив вирішити питання про закриття духовної семінарії. З листа дізнаємося, що припинення діяльності семінарії — “центру релігійного мракобісся і ханжества”, вимагали громадськості міста і партійні організації⁶¹.

Вже на початку березня 1962 р. Г. Пінчук, доповідаючи ЦК КП України про план заходів закриття семінарії, повідомляв секретаря ЦК А. Скабу, що питання припинення діяльності Волинської духовної семінарії після закінчення 1961/62 н. р. погоджено з РСРПЦ. На його думку, слухачів, які залишаться після випуску 4-го класу у кількості 28 чол. доведеться перевести до Одеської духовної семінарії. Правда, уповноважений РСРПЦ по Україні припускав, що при активній роботі партійних і комсомольських організацій Луцька, спрямованих на відрив молоді від духовної кар’єри та в результаті призову слухачів до лав Радянської армії, кількість їх може істотно зменшитися. Що ж стосується складу викладачів, як запевняв Г. Пінчук, буде вжито відповідних заходів, щоб вони не отримали посад у духовній семінарії м. Одеси⁶².

На виконання вищезазначеного плану партійними та радянськими органами області було мобілізовано потужний арсенал засобів адміністративного й ідеологічного тиску. Численні викривальні матеріали про семінарію не сходили зі шпальт місцевої преси. У статті “Гніздо мракобісся”

за підписами В. Косенка, К. Скоренка та А. Гальчука, вміщеній у газеті “Радянська Волинь” (№ 97/5020, 15 травня 1962 р.) містився недвозначний заклик: “гнійник на здоровому тілі — Луцьку духовну семінарію — настав час вирізати”⁶³. Подібні матеріали широко обговорювалися на зборах трудових колективів, які приймали резолюції про ліквідацію семінарії. Подібні пропозиції містилися і в численних листах від партійних і радянських органів, громадських організацій, трудових колективів, які продовжували надходити в ЦК КП України та Раду Міністрів республіки.

Значна робота “по викриттю й обмеженню реакційної діяльності” Луцької духовної семінарії, антигромадських вчинків з боку викладачів і семінаристів отримала високу оцінку відділу пропаганди й агітації ЦК КП України у його доповідній записці від 21 серпня 1962 р. за підписом завідувача відділом Г. Шевеля. В ній зокрема наголошувалося, що семінарія розташована в центрі міста поряд з багатьма державними і громадськими установами, створюючи тим самим незручності в їх роботі. Семінаристів у кількості 27 чол., з яких 22 перебували в останньому класі і в 1963 р. мали закінчити семінарію, зважаючи на те, що вони, як “релігійні фанатики”, не бажали припинити церковне навчання, пропонувалося перевести в Одеську духовну семінарію. Щодо останньої, в якій навчалися 47 чол. і відсутні були перший і другий класи, допускалася можливість ліквідації упродовж одного-двох наступних років. Відділ пропаганди й агітації ЦК партії підтримував пропозицію Волинського обкому про закриття духовної семінарії в Луцьку і вносив на розгляд ЦК КП України відповідний проект постанови, який був схвалений на засіданні Секретаріату ЦК партії 21 вересня 1962 р.⁶⁴

Проте, попри всі зусилля реалізувати план закриття Волинської духовної семінарії на той час не вдалося. Вона і надалі продовжувала функціонувати з обмеженим контингентом слухачів в умовах постійних утисків з боку місцевої влади. Важко сказати, які причини завадили її ліквідації. Цілком ймовірна у даному випадку відсутність узгоджених дій партійних і державних органів на найвищому рівні. Поза сумнівом, принциповою позицією у захисті Волинської семінарії, що була форпостом підготовки православного кліру для західних єпархій України, відзначалася Московська патріархія. Принаймні, керівництво Волинської області, в особі голови облвиконкому Є. Ярощука, листовно звертаючись до голови РСРПЦ В. Куроедова 11 травня 1963 р., вважало, що в нових умовах, коли в семінарії залишилося лише 5 учнів, існує можливість переконати відповідні церковні органи в недоцільності подальшого утримування духовної семінарії в Луцьку. Зволікання з припиненням діяльності семінарії, на його думку, лише активізує дії духовенства, адміністративно-викладацького складу по забезпеченню нового набору слухачів⁶⁵.

Напередодні нового 1963/64 н. р., намагаючись поставити остаточну крапку у справі ліквідації семінарії, Г. Пінчук 9 липня 1963 р. звертався з проханням до ЦК КП України дати вказівки місцевим партійним і радянським органам продовжити роботу по запобіганню вступу бажаючих до семінарії, а Одеському облвиконкому — тимчасово прописати тих слухачів, які будуть переведені з Луцька для закінчення навчання в Одеській семінарії⁶⁶.

Запевняючи Г. Пінчука в тому, що партійні і радянські органи Волині зроблять все можливе, щоб зірвати набір до семінарії, обласний уповноважений А. Федулов не помилявся в дієздатності своїх партійних колег. Жодної особи, яка звернулась із заявою чи запитом про правила вступу, не було залишено поза увагою: негайну інформацію про них отримували

уповноважені відповідних областей. Волинський обком партії, його структурні підрозділи, особисто секретар обкому Швидак, завідувач ідеологічним відділом Шановський, його заступник Барковський неодноразово зверталися до відповідних обкомів партії з проханням надати сприяння у зриві вступної кампанії.

Та все ж, не дивлячись на комплекс вжитих упереджувальних заходів, запобігти набору слухачів у 1-й клас 1963/64 н. р., як виявилось, не вдалося. Всіляко ухилявся від виконання рекомендацій уповноваженого щойно призначений ректором протоієрей П. Влодек, особливих зусиль для забезпечення прийому до семінарії нових слухачів докладав секретар ігумен Феодосій (Дикун Митрофан Миколайович). Єпископ Мефодій, пообіцявши зробити все можливе для відведення необхідних кандидатур, насправді, під будь-яким приводом уникав вирішення подібних питань. Ніби, виправдовуючись перед своїм керівництвом у Москві та Києві, уповноважений А. Федулов констатував, що “на відміну від минулих років, адміністрація семінарії, за прямою вказівкою і вимогою Навчального комітету, була вкрай нерозбірлива щодо осіб, які подали заяви про вступ і до поданих ними документів. Вкрай небажано приймали наші рекомендації, намагалися відстояти кожен кандидатуру, з кожного незначного питання, навіть зрозумілого з опублікованих умов прийому, зверталися в Навчальний комітет за підтримкою...”. Всього ж у семінарію про вступ до 1-го класу було подано 12 заяв з усіма необхідними документами. Більшість осіб привозили їх особисто, до того ж, в останні дні, з 29 по 31 липня. Ряд з них одразу після подачі заяв поспішили знятися з обліку за місцем проживання і виїхати, щоб їх не могли відшукати за вказаною адресою. На думку уповноваженого, все це робилося не інакше як за порадою керівництва семінарії⁶⁷.

Підсумки прийому документів про вступ було підбито 3 серпня 1963 р. на педагогічних зборах Волинської семінарії. Протоієрей П. Влодек навіть присутнім список з 12 осіб, а також конкретні зауваження до більшості з них уповноваженого А. Федулова. Ухвала зборів була одностайною: просити Навчальний комітет патріархії всіх без винятку 12 осіб допустити до вступних іспитів, а термін подачі заяв продовжити до 1 вересня. Про позитивне рішення Навчального комітету було повідомлено адміністрацію семінарії вже 8 серпня. При цьому прийом документів дозволялося здійснювати до 20 серпня⁶⁸.

Пізніше, в результаті настирливих дій представників місцевої влади, керівництво семінарії змушене було шістьом особам повернути заяви про вступ. Із 6 чол., які залишилися, вступні іспити склали чотири особи. Таким чином, на початок 1963/64 н. р. у семінарії навчалося всього 9 осіб — 4 у 1-му класі і 5 — у 4-му. Всі вони були мешканцями західних областей⁶⁹.

Історія із закриттям Волинської духовної семінарії начебто наближалася до кінця. Принаймні, в плані роботи уповноваженого РСРПЦ по Україні на перше півріччя 1964 р. ставилося завдання спільно з партійними і радянськими органами продовжити здійснення заходів по обмеженню її діяльності, слухачів старших класів перевести до Одеси та підготувати додаткові пропозиції по остаточному закриттю духовного закладу⁷⁰. Проте, як і в попередні роки, домагання республіканського керівництва особливого успіху не мали. Виявляється, на той час Рада дотримувалася дещо іншої точки зору в даному питанні. Як повідомляв Г. Пінчук заступнику голови Ради Міністрів України П. Троньку 28 травня 1964 р., що він просив В. Курєдова “дати відповідні рекомендації патріархії про припи-

нення існування семінарії в Луцьку, проте він заявив, що й говорити на цю тему з патріархом не буде, і що зараз вигідно, враховуючи міжнародні обставини, мати хоча б номінально дві духовні семінарії на Україні з будь-якою кількістю слухачів”⁷¹.

Лише 15 серпня 1964 р., після настійних наполягань Навчальний комітет патріархії “прийшов до висновку” про недоцільність існування духовної семінарії в Луцьку як самостійного закладу та об’єднання її з Одеською духовною семінарією. У відання останньої передавався склад учнів Волинської семінарії й ті особи, які подали заяви про вступ до неї у 1964 р. У розпорядження єпископа волинського і рівненського Мефодія відряджалися ректор протоієрей П. Влодек, який був згодом призначений першим священником Луцького кафедрального собору, та викладачі, які мали духовний сан. Майно семінарії передавалося до Одеси, а її архів — Навчальному комітету Московської патріархії⁷². У цьому ж році було ліквідовано і Мінську семінарію, яку об’єднали з Московською.

Одеська семінарія — єдиний духовний навчальний заклад в Україні, який вдалося зберегти Московській патріархії в часи масових антирелігійних кампаній. Особливо активними спробами її ліквідації позначений початок 60-х років. Характерно, що як і у випадку з Волинською, головними ініціаторами і натхненниками її закриття виступали місцеві партійні та радянські органи.

Домігшись мінімального набору й істотного скорочення загальної кількості слухачів у 1960 р., вже на початку 1961 р. вони звернулися до партійного керівництва республіки за дозволом про її закриття. Посилаючись на думку громадськості міста, трудових колективів, секретар Одеського обкому партії О. Федосєєв та голова облвиконкому М. Хорунжий у листі на ім’я секретаря ЦК КП України М. Підгорного та голови Ради Міністрів України Н. Кальченка від 10 січня 1961 р. наголошували, що позитивне вирішення питання про ліквідацію Одеської духовної семінарії чи її переведення в інше місто стане “одним із серйозних заходів, спрямованих на посилення роботи по комуністичному вихованню трудящих м. Одеси і області”. В ЦК партії приймати спеціальне рішення щодо закриття Одеської семінарії вважали не своєчасним. Як довідуємось з довідки до листа, підготовленої завідувачем сектора відділу пропаганди й агітації О. Швидаком, мала і надалі проводитися робота по зменшенню кількості семінаристів з метою доведення закладу до самозакриття⁷³.

Відповідні вказівки вищого партійного керівництва були бездоганно виконані і в 1961 р. На вересень місяць в Одеській духовній семінарії налічувалося 78 учнів (2-й клас — 9, 3-й — 29, 4-й — 40). Набір до першого класу було повністю зірвано. Після випуску 1961/62 н. р. у ній залишалося б лише 38 слухачів, що давало підстави Г. Пінчуку в інформації до ЦК КП України, Ради Міністрів республіки та Комітету державної безпеки при Раді Міністрів України від 17 серпня 1961 р. заявити про назрілу необхідність закриття семінарії. На його думку, “позитивне вирішення даного питання мало б надзвичайно важливе значення для підриву позицій і впливу церкви на території Української РСР”⁷⁴.

Особливої уваги справам Одеської духовної семінарії надавала Московська патріархія. Втрата православного навчального закладу в місті, де знаходилася літня резиденція патріарха, кілька великих соборів і монастирів, які постійно відвідували делегації православних церков, навіть в ті часи була неприпустима. Побувавши в семінарії 18 жовтня 1961 р. разом з делегацією Сербської православної церкви на чолі з патріархом Германом, патріарх Олексій був вражений відсутністю 1-го класу, мізерною

кількістю слухачів і реальними перспективами їх подальшого скорочення. Єдине, що втішало главу Церкви, це щойно збудоване приміщення семінарії неподалік від Успенського монастиря. За пропозицією патріарха, Навчальний комітет Синоду РПЦ постановою від 23 листопада 1961 р. зобов'язав адміністрацію Одеської духовної семінарії організувати з другого півріччя 1961/62 н. р. навчальний процес у 1-му класі, зарахувавши до нього:

1. Осіб, які вчасно подали заяви про вступ до семінарії, але з якихось причин неоформлених.

2. Кандидатів, з числа бажаючих молодих насельників Успенського монастиря.

3. Осіб, які подали в свій час заяви до Московської і Ленінградської духовних семінарій, але не оформлених до них ⁷⁵.

Не викликає сумніву той факт, що подібний радикальний вчинок керівництва Церкви, зважаючи на характер тогочасних державно-церковних стосунків, міг бути здійснений лише за погодженням з РСРПЦ. Вже 7 грудня 1961 р., запитуючи вказівок відділу пропаганди й агітації ЦК партії з приводу додаткового набору до 1-го класу Одеської духовної семінарії, Г. Пінчук, посилаючись на телефонний дзвінок члена РСРПЦ Г. Казизаєва, зауважував, що Рада не заперечує проти такого заходу.

Не отримавши оперативної відповіді на свій запит, Г. Пінчук 9 грудня 1961 р. відправив на адресу вищого партійного керівництва план заходів у разі проведення додаткового набору до семінарії:

1. Попередити уповноваженого Ради по Одеській області тов. Арбузнікова про наміри патріархії і про необхідність з його боку чіткої й своєчасної інформації партійних і радянських органів про кожного вступника до семінарії.

2. Інформувати відділ пропаганди й агітації Одеського обкому КП України про додатковий набір до семінарії.

3. Просити Раду у справах РПЦ про попереджувальні заходи з її боку проти прийому до Одеської семінарії вступників з інших республік ⁷⁶.

Окремим пунктом плану уповноважений РСРПЦ по Україні вважав за доцільне зобов'язати Комітет державної безпеки при Раді Міністрів республіки зі свого боку вжити відповідних заходів щодо додаткового прийому слухачів до Одеської духовної семінарії ⁷⁷.

Можна цілком стверджувати, що додатковий набір до семінарії так і не проводився. Принаймні, про його здійснення ми не зустріли жодних архівних чи опублікованих свідчень. До подібного висновку приходять і ряд дослідників, зокрема В. Пашенко ⁷⁸. Більше того, спроби її закриття, стримування вступу на навчання продовжувались і надалі.

Так, на 1963/64 н. р. до Одеської семінарії було подано лише 27 заяв, а до 1-го класу було зараховано 9 осіб. Всього ж на початок навчального року в ній навчалося 50 слухачів. У зв'язку з ліквідацією Волинської духовної семінарії прийом заяв на 1964/65 н. р. до Одеської продовжено до 1 вересня. В результаті було прийнято 24 учні (15 з них — до 1-го класу). На початок 1964/65 н. р. у ній налічувалося 54 учні, 14 викладачів, з яких 12 чол. мали духовний сан і вищу духовну освіту. Ситуація на краще почала поступово змінюватися лише у 1965 р., коли з 47 бажаючих до 1-го класу семінарії було зараховано 20 осіб, а навчалося в ній на початок 1965/66 н. р. 62 учні ⁷⁹.

Індивідуальна “робота” місцевих партійних, радянських органів, спецслужб з особами, які виявили бажання навчатися в духовних школах, набрала повсюдного і майже неприхованого характеру. При цьому, вико-

ристовувались як старі, давно випробувані методи, так і нові, більш ефективніші, зокрема, збір на абітурієнтів компрометуючих матеріалів. Наприклад, уповноважений Ради по м. Москві і Московській області О. Трушин, направляючи Г. Пінчуку в липні 1963 р. список мешканців України, які подали заяви до вступу у Московську семінарію, вказував їх імена, місце проживання і роботи та наголошував: “Інформуючи про вищевикладене, прошу Вас взяти заходів по запобіганню вступу <...> в семінарію. Крім того, повідомте (якщо маєте) наявність компрометуючих матеріалів, які могли б бути на перешкоді зарахуванню <...> в цей заклад”.

Подібні листи надходили і від уповноваженого РСРПЦ по м. Ленінграду і Ленінградській області Г. Жарикова, який звертався з проханням запобігти вступу до Ленінградської академії й семінарії вихідців з України, випускників Волинської й Одеської семінарій⁸⁰. Слід зазначити, що на початок 60-х років, у зв’язку “з закриттям духовних шкіл та зменшенням ними набору слухачів, зростає кількість абітурієнтів з України до Московських та Ленінградських духовних навчальних закладів. Так, маємо відомості, що у 1961 р. 13 мешканців України подали заяви про вступ до Московської духовної семінарії, а 7 чол. — випускників Волинської семінарії, до Московської академії. У 1965 р. про вступ до Московської семінарії з України звернулися 33 чол., з яких 16 було зараховано⁸¹.

Питання про існування Ленінградської духовної академії і семінарії гостро постало в 1961 р. Допоміг академії вистояти призначений у жовтні 1963 р. главою Ленінградської єпархії митрополит Никодим (Ротов). Як голова відділу зовнішніх церковних зв’язків Московської патріархії, він енергійно став долучати академію, її професорсько-викладацький склад до міжнародної діяльності. Знаючи про яскраво виражені симпатії М. Хрущова до африканських країн, він зумів запросити на навчання 7 африканців. Певний контингент слухачів з держав “третього світу” навчався в Московській духовній академії. Під приводом необхідності підготовки кадрів для міжнародної діяльності Патріархії вдалося відкрити в ній у 1964 р. заочний сектор та аспірантуру⁸².

Таким чином, з восьми діючих в кінці 50-х років духовних семінарій Московської патріархії на середину 60-х років залишилося лише три — Московська, Ленінградська та Одеська. Динаміка чисельності учнів духовних семінарій, Московської та Ленінградської академії за період з 1958 по 1964 рр. виглядала так: 1958/59 — 1235, 1959/60 — 1041, 1960/61 — 667, 1961/62 — 561, 1963/64 — 442, 1964/65 — 285 учнів⁸³. Як бачимо, кількість учнів за згаданий період скоротилася більше ніж у 4 рази. Ще вищим темпом зменшення кількісного складу слухачів ДНЗ (більше ніж в 7,5 разів) спостерігалися в той час в Україні. Так, на початок 1958/59 н. р. у них налічувалося 413 учнів, 1959/60 — 319, 1960/61 — 225, 1961/62 — 128, 1962/63 — 86, 1963/64 — 59, 1964/65 — 54. Невпинно скорочувалася за згаданий період і кількість випускників духовних семінарій. Загальний їх випуск в Україні за 1959/60 — 1965/66 н. р. (без врахування кількості випускників Луцької духовної семінарії у 1960/61 н. р.) становив 270 чол. (1959/60 н. р. — 71, 1960/61 — 40, 1961/62 — 57, 1962/63 — 51, 1963/64 — 25, 1964/65 — 13, 1965/66 — 13)⁸⁴. Якщо врахувати, що за період 1945—1957 рр. він становив 300 чол., можна припустити: з часу існування духовних семінарій по 1965 р. включно ними було підготовлено і випущено близько 650 чол. православного кліру.

Зазначимо, що значні перепони створювалися владним режимом не лише в їх підготовці, але й реєстрації тих, які після отримання відповідної богословської освіти прибували на місця для несення служби. Зокрема, з

інформації уповноваженого РСРПЦ по Тернопільській області довідуємося, що із 16 випускників ДНЗ, які прибули в область у 1963 р., було висвячено і зареєстровано на парафіях лише 9, один вступив до Московської духовної академії, решта — 6 чол., “під впливом місцевих партійних, радянських органів і громадськості відмовились і виїхали за межі області”⁸⁵. Подібні приклади не були поодинокими. Відповідні заходи повсюдно втілювалися в життя згідно із спеціальними вказівками РСРПЦ та місцевих органів влади.

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що, незважаючи на істотне скорочення упродовж першої половини 60-х років мережі зареєстрованих громад, проблема забезпечення їх кадрами священно- і церковнослужителями з кожним роком ставала все гострішою. Помирали останні представники дореволюційного духовенства. Значний відтік священницьких кадрів був пов’язаний і з відмовою їх від сану, зняттям з реєстрації та виведенням за штат. Компенсувати подібні втрати ДНЗ були не в змозі. Архієреї змушені були висвячувати осіб не лише без духовної освіти, але часто і просто малоосвічених. Серед осіб, які несли священницьку службу в православних єпархіях України, на 1 січня 1962 р. налічувалося лише 364 тих, що отримали богословську освіту, починаючи з 1945 р. (311 — семінарії та 53 — академії). До того ж, більшість з них (63 %) зареєстровано було в парафіях восьми областей (Львівська область — 54, Одеська — 36, Рівненська — 32, Волинська — 31, Тернопільська — 23, Івано-Франківська та Чернівецька — по 18 і Київська — 17)⁸⁶.

Не зумівши до кінця ліквідувати духовні школи, держава стала на шлях найжорстокішого контролю над ними. Дріб’язкова регламентація навчального процесу, всілякі перепони викладачам у їх роботі, постійні фільтрації викладацького складу та контингенту слухачів, заборона у виданні навчальних посібників та викладанні загальноосвітніх дисциплін (психології, логіки, історії філософії, історії літератури), необхідних для засвоєння богослов’я і, зрештою, максимальне стримування до вступу найбільш підготовленої молоді та представників інтелігентських кіл — все це стало типовим явищем у житті і діяльності ДНЗ.

Таким чином, духовні навчальні заклади, як і інші церковні установи, повною мірою відчували на собі відверто антирелігійну спрямованість політики державницького атеїзму. Фактом свого існування вони мали лише ствердити ту “свободу совісті і віросповідань”, яка так гучно декларувалася режимом перед світовою громадськістю.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 193, арк. 29.

⁸¹ Там само, спр. 208, арк. 25—27.

⁸² Там само, арк. 27—28.

⁸³ Там само, спр. 158, арк. 4; спр. 192, арк. 12; спр. 176, арк. 141; спр. 178, арк. 67.

⁸⁴ Там само, спр. 158, арк. 4.

⁸⁵ Там само, спр. 92, арк. 4.

⁸⁶ Там само, спр. 207, арк. 35.

⁸⁷ Див.: *Гордун Сергій*. Указ. соч. // ЖМП. — 1993. — № 2, — С. 28, 23.

⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 208, арк. 22.

⁸⁹ Там само, спр. 127, арк. 65; спр. 192, арк. 12.

⁹⁰ ДАРФ, ф. 6991, оп. 2, спр. 257, арк. 48, 43.

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 234, арк. 4, 5.

⁹² Там само, спр. 235, арк. 112, 113.

⁹³ Там само, спр. 252, арк. 30.

⁹⁴ Там само, арк. 151, 165, 217; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5407, арк. 116, 117.

⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 234, арк. 6—8; спр. 222, арк. 79.

⁹⁶ Там само, спр. 234, арк. 41, 42, 44.

⁵⁷ Див.: Панков Г. О политике Советского государства в отношении к Русской православной церкви на рубеже 50—60-х годов // Религия и демократия: На пути к свободе совести. Вып. II. — М., 1993. — С. 223.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 252, арк. 27—29.

⁵⁹ Там само, арк. 25.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 5, 6.

⁶¹ Там само, арк. 5, 7.

⁶² Там само, арк. 8.

⁶³ Радянська Волинь. — 1962. — 15 травня.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 8, спр. 3020, арк. 61, 62, 63; спр. 2960, арк. 11.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 292, арк. 7, 10.

⁶⁶ Там само, арк. 1.

⁶⁷ Там само, арк. 51—52.

⁶⁸ Там само, арк. 37—39, 43.

⁶⁹ Там само, арк. 52.

⁷⁰ Там само, спр. 306, арк. 4.

⁷¹ Там само, спр. 305, арк. 1.

⁷² Там само, арк. 117—119.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1671, арк. 78—80.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 268, арк. 11, 14, 15.

⁷⁵ Там само, арк. 20—21.

⁷⁶ Там само, арк. 16.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5408, арк. 161.

⁷⁸ Див.: Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 1. — Полтава, 1997. — С. 297.

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 292, арк. 99; спр. 305, арк. 8, 10; спр. 315, арк. 61.

⁸⁰ Там само, спр. 292, арк. 121, 130, 131, 146.

⁸¹ Там само, спр. 268, арк. 5; спр. 315, арк. 125.

⁸² Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939—1964 годах). — М., 2000. — С. 377.

⁸³ Панков Г. Указ. соч. — С. 224.

⁸⁴ Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 234, арк. 44; спр. 235, арк. 112, 113; спр. 252, арк. 25, 151, 217; спр. 268, арк. 2, 11; спр. 292, арк. 52, 102; спр. 305, арк. 10; спр. 315, арк. 61; оп. 6, спр. 33, арк. 20.

⁸⁵ Там само, оп. 3, спр. 288, арк. 155.

⁸⁶ Там само, спр. 258, арк. 10.

